

Ivan Marković

UVOD U VERBALNI HUMOR

Ivan Marković

UVOD
U VERBALNI
HUMOR

Zagreb, 2019.

disput

SADRŽAJ

Predgovor	7
1. NIJE RIJEČ O SMIJEHU	11
2. GIPKOST I KRUTOST, IGRA I JEZIK	41
3. OPTATIV I PREZENT, IGRA I TENDENCIJA	73
4. JEZIKOSLOVAC ANTROPOLOG ČITA PSIHIJATRA ANTROPOLOGA	103
5. SCENARIJSKE OPREKE	139
6. METE I KAZIVAČI	175
7. NEKE NOVE STARE SMJERNICE	209
Literatura	245
Kazalo	265
O piscu	283

PREDGOVOR

Ovo je knjiga o verbalnome humoru i verbalnoj dosjetki kao njegovoj čestici. Dosjetka je u njoj relativno kratak, zbijen iskaz koji primatelju – singular, makar jednomu – biva duhovit, odnosno izaziva mu mentalnu ugodu, veselje, uglavnom zbog nečeg neočekivanog što se u iskazu krije i otkriva, bilo sadržajno, bilo oblično, bilo kao osobit splet obojega. Dosjetljiva u kontekstu može biti i jedna jedina riječ, a kontekst može biti verbalni ili neverbalni, tj. može biti izvanjezična situacija, ali i slika, crtež, fotografija, ili pak ljudska gesta, pokret, mig, izraz lica, pogled, odnosno ono što najopćenitije možemo nazvati izvedbom. To bi bila radna definicija dosjetke, prva aproksimacija, koju ne treba uzeti prestrogo, no od koje do kraja knjige zapravo i neću poodmaknuti. Niti je to zacrtani cilj. Ovo je naime jedna od onih knjiga koje tapkaju oko svojega predmeta, koji vazda nekako izmigolji iz ruku, ne znajući mu pravu narav, razumijevajući ga tek donekle. Toga su knjiga i njezin pisac posve svjesni, dapače to im je kako je pisanje odmicalo postajalo sve osvještenija pozicija. Neću biti prvi koji će kazati da unatoč stoljećima proučavanja kako njegovih pojavnih oblika tako njegove srži humor pa onda ni dosjetku zapravo ne znamo pravo odrediti, ni općenito kao fenomen – ako uopće jest jedincat fenomen, a ne splet različitih – ni njegovu verbalnu stranu kao dio fenomena.

Knjiga je nastala na temelju bilježaka za predavanja što sam ih u okviru kolegija *Antropološka lingvistika* zagrebačkim studentima kroatistike držao ak. god. 2016/2017. i 2017/2018. Ovdje su te bilješke znatno proširene. Antropološku lingvistiku ne smatram zasebnom granom lingvistike, ni antropologijom za lingviste, ni lingvistikom za antropologe, ni nekim posebnim katalogom tema koje poslovično moraju zahvatiti lovce-sakupljače, Amazoniju, Bušmane, australske domoroce i Novu Gvineju – premda ona, antropološka lingvistika, može biti i sve to – nego

ju ponajprije razumijem kao naročit pristup jeziku, koji se danas pomodno, otrcano i uvelike lišeno sadržaja zove interdisciplinarnim, nešto manje otrcano integrativnim, a zapravo je tek širenje uvida u nedokučiv fenomen jezika. Ako je tomu tako, onda se taj pristup može demonstrirati na jednoj jedinjoj temi, primjerice na verbalnome humoru.

Tako ova knjiga ima poglavlja u kojima se govori o evolucijskoj psihologiji i biologiji, filozofiji i igri, psihoanalizi, jezikoslovlju i antropologiji, semantici i scenarijskim oprekama, sociologiji, suvremenim pristupima verbalnomu humoru. Stožerni stupovi i polazišni poticaji za središnja poglavlja lako će se razaznati – H. Bergson, S. Freud, Ch. Hockett, V. Raskin, Ch. Davies. Prvo i zadnje poglavlje daju im nuždan, ujedno propustan okvir. Što je u knjizi autorsko, jesu njezina cjelina i niz odabira kojima se do nje došlo. Dva manja dijela knjige u nekoj sam sirovijoj inačici u međuvremenu objavio – dio o Ch. Hockettu i elemente uvida Ch. Daviesa prikladne za opis hrvatskih viceva o Bosancima, oboje 2018.

Nekoliko naputaka prije čitanja. Prvo, ovo nije knjiga o smiješnome, premda će o smijehu i smiješnome biti riječi. Može se eventualno reći da je knjiga o duhovitome, dakle onome što nerijetko razgovorno zovemo smiješnim, a zapravo nije doslovno smiješno jer ne izaziva nužno smijeh. Doduše, tko dospije do kraja i pročita zadnje poglavlje, vidjet će da možda ipak u konačnici jest riječ o smiješnome. Drugo, ovo nije ni knjiga o vicu, premda će u njoj viceva biti. Vicevi su istraživačima humora spretni egzemplari, kratki su i načelno samodostatni, obično im ne treba mnogo kontekstualizacije i dodatnih objašnjenja. Postoji najzad tradicija njihova skupljanja i objavljivanja u knjigama, danas na internetu, što ih čini relativno lako dostupnima i pripravljenima za poredbene analize. U tom smislu ova knjiga ne teži atrakciji niti je autorski izbor najboljih dosjetaka. S druge strane, dakako, autor će primjere često birati prema svojim afinitetima. Jedan od izlaza iz tog začaranog kruga jest pisati o humoru bez primjera, što je moguće, ali iskustvo kaže – dosadno. Egzemplari uostalom potvrđuju ono što se tvrdi. Drugi je izlaz – kojemu pisci nerijetko pribjegavaju – uvjeravati čitatelja zašto su odabrani primjeri duhoviti, čak smiješni. Ovomu su piscu oba pristupa jednako strana i dobro bi bilo da se čitatelj pripravi na to da se čitajući ju nijednom neće nasmijati. Treće, završno, nakon pisanja ove knjige njezin pisac o humoru i verbalnome humoru zna tek malko više no što je znao prije ili što mu je puka intuicija bila govorila. No zato zna mnogo više o onome što o humoru ne zna. Lako je moguće da će i čitatelj steći takav dojam. Ako ništa ova mu knjiga sa svojim popisom literature može onda biti putokaz za daljnje širenje neznanja.

U nas se o verbalnome humoru ili o komici u širem smislu pisalo rijetko. Kad bi se i pisalo, toga su se obično prihvaćali teoretičari književnosti, estetike ili humoristi sami. Jezikoslovce ta tema nije odveć zanimala. To i nije neobično i jest. Nije neobično zbog naše tradicije malena naroda vječito zaokupljena »velikim« i »ozbiljnim« temama jezičnoga preživljavanja. Jest neobično stoga što su humor i dosjetka fantastično i veoma zahvalno jezikoslovno gradivo, upravo lingvistička, samim time i ljudska tema bez premca. K tomu proučavanje humora unazad nekoliko desetljeća izrazito je živahna i razgranata disciplina sad već zastrašujuće

nabujale i nesavladive literature najrazličitijih polazišta, koja je 2014. godine dobila i svoju dvotomnu enciklopediju. O svemu tome u nas se malo zna pa nam je i osnovna terminologija oskudna, posebice ona prispjela iz svakodnevne, neterminološke sfere, što je u istraživanju humora čest slučaj. Sve je naizgled jasno dok se čita na stranome jeziku, problemi kreću kad sve to treba reći na hrvatskome i kad onda to hrvatsko – povratno – pokušaj opet zamisliti u ruhu stranoga jezika. Eto neka se čitatelj za početak samo upita što mu znači *dosjetka* ili neka od riječi kojom ju imenuje, kojim pridjevom uspjelu dosjetku opisuje, tj. koja je osnovna kakvoća onoga što zove dosjetkom, kako na hrvatskome zovemo čovjeka koji dosjetku izriče ili piše te kako se zove djelatnost kojom dosjetka nastaje. Ili neka se upita kako bi na hrvatskome rekao ovaj posve kratak niz engleskih riječi čestih u tekstovima o verbalnome humoru: *joke, jest, wit, witticism, wisecrack*.

Odatle i ova knjiga, da se gradivo u njezinim tanašnim okvirima i u skladu s piščevim snagama pokuša reći hrvatski. Dok se još smije. Jer kako je s političkom korektnošću krenulo, domalo ćemo o humoru govoriti u aseptičnim rukavicama, o humoru pisati sa zacrnjenim primjerima, a sam humor bit će tek mračan atavizam iz prevladane uvredljive povijesti. Ili će nam se u najmanju ruku sugerirati što je smiješno i čemu se smijemo smijati.

Disputu hvala što knjigu objavljuje, K. Bagiću, D. Laloviću, E. Rudan, J. Užareviću i L. Zubac što su ju prvi pročitali te nadugačko i poticajno komentirali. To-liko da bi na temelju svih njihovih opazaka mogla nastati barem još jedna. Ali nju će pisati netko drugi.

Zagreb, 30. lipnja 2019.

1. NIJE RIJEČ O SMIJEHU

Unatoč uvriježenoj predodžbi, unatoč većoj čestotnosti h. riječi *smijeh* u odnosu na riječ *osmijeh*,¹ unatoč svim haha-ovima i ahaha-ovima kao pismovnim materijalizacijama vokalnosti smijeha koje smo ikad napisali u e-poruci, unatoč tomu što h. *smijeh* može značiti i štogod zabavno (usp. *živi smijeh* ‘jako smiješan, urnebesan’), unatoč dakle svemu tomu daleko najčešća čovječja reakcija na šalu, dosjetku, vic (e. *joke*) jest – *osmijeh*, *smiješak* (e. *smile*, nj. *Lächeln*), tj. »mali smijeh«, kako je verbalizirano u hrvatskome i njemačkome, zapravo »tek« mukla facijalna ekspresija. U pokusima se *osmijeh* kao reakcija javlja ugrubo pet puta češće od smijeha (e. *laughter*, nj. *Lachen*) (Ruch 2008: 21). Dakle što nam je smiješno, čemu se smijemo, zapravo nam je najčešće – *osmiješno*, kojega pridjeva hrvatski i nema, tomu se zapravo tek *osmjehujemo*, *smješkamo*, *smiješimo*.

Sad, sve bi to bilo manje ili više uspjelo verbalno cjepidlačenje da se iza raznih *osmijeha* kao izraza lica ne krije golemo mnoštvo emocija, od kojih je ugođa, zadovoljstvo – a zanima nas ugođa izazvana duhovitošću, humorom, dosjetkom – samo jedna, a ostale mogu biti upravo suprotne. Nije nepoznato ni daleko od elementarna iskustva da je lice fantastičan komunikator (v. npr. Knapp – Hall 2002 [2010: poglavlje 9]). P. Ekman, izrazito utjecajan američki psiholog – puku poznat ako ništa drugo ono posredno, preko TV-serije *Laži mi*, u kojoj mu je Tim Roth svojevrsan glasnogovornik, u svojoj kapitalnoj knjizi o laganju govori o »ti-sućama različitih facijalnih ekspresija«, među kojima razlikuje razgovorne signale

¹ Na Hrvatskome nacionalnome korpusu *smijeh* ima 1952 pojavnice, a *osmijeh* njih 1447 (HNK, pregled 31. 10. 2018), na Hrvatskome mrežnome korpusu *smijeh* ima 43633 pojavnice, a *osmijeh* njih 31730 (hrWaC, pregled 31. 10. 2018), prema čestotniku Moguš – Bratanić – Tadić (1999) *smijeh* je 375. s 195 pojavnica, *osmijeh* pak 478. s 92 pojavnicama.

(npr. isticanje pitanja ili uskliku licem), facijalne ambleme (npr. namigivanje), facijalne manipulacije (npr. grižnja usana) i najzad emocionalne ekspresije, koje pak mogu biti iskrene i lažne (Ekman 1985 [1992: 127]). Među lažnima osmijeh je najčešće rabljena i najuobičajenija krinka ili krabulja (*idem*: 35, 131) te istodobno najpodcjenjeniji izraz lica, koji sugovornici izrazito loše »čitaju« (*idem*: 150). Na jednom mjestu Ekman veli da je njegova mjerna tehnika u stanju razlučiti više od 50 osmijeha (*idem*: 127), eda bi potom detaljno opisao njih 18, i to bez lažnih, prijetvornih osmijeha (*idem*: 150–161). Prije no što ih ukratko opišemo, recimo još troje. Prvo, kutove je usana moguće podići, odnosno usne razvući kontrakcijom jednoga od pet mišića lica (*zygomaticus maior*, *zygomaticus minor*, *levator anguli oris*, *buccinator*, *risorius*), ali za iskreni osmijeh zaslužan je samo *zygomaticus maior* (Ruch 2008: 21), mišić koji se od jagodica poprijeko spušta do kutova usana. Drugo, nesvjesne emocionalne facijalne ekspresije evolucijske su, naslijeđene, svojstvene ne samo čovjeku nego i drugim primatima, univerzalne su i neovisne o dobi, spolu, rasi, kulturi (usp. Ekman 1989). Treće, ono što se od osobe do osobe i od kulture do kulture može razlikovati jest njihovo svjesno zatumljivanje i prikrivanje, naime odnos prema tomu kad je i s kojim intenzitetom emocije prikladno ili neprikladno pokazivati, što može početi s roditeljskim odgojnim ukorima djetetu poput »Ne pravi mi te face!« ili »Što si se tako pokunjuo, nasmij se malo!«, a završi primjerice s usiljenim namještenim licima čitavih naroda, u kojima je pristojno, kulturno uvjetovano neprestano biti nasmiješen, odnosno negativne osjećaje krabuljiti osmijehom (usp. Ekman 1985 [1992: 124–126]).

Uglavnom Ekmanovih 18 tipova izgleda ukratko ovako (v. 1985 [1992]: poglavlje 5).² *Iskreni osmijeh* (e. *felt smile*, »proživljen, očućen«) posljedica je stezanja većeg zigomatskog mišića, zbog čega se kutovi usana rastežu prema jagodicama, a obrazi podižu, i mišića oko očiju (*orbicularis oculi*), zbog čega se koža s vanjske strane očiju bora kao pileća nožica. To je osmijeh istinske pozitivne emocije – ugone, užitka, zadovoljstva, opuštanja, ugodne vizualne stimulacije. Zbog pomalo zbujujućeg e. termina *felt*, koji može aludirati na to da ga je osoba svjesna, iskreni i spontani osmijeh temeljen na pozitivnim osjećajima Ekman će (1989: 155) prozvati *Duchenneovim osmijehom* te se taj termin i danas u literaturi često nahodi.³ Međutim Frank – Ekman (1993) potom rabe e. termin *enjoyment smile*, a počasno ime čuvaju u *Duchenneovu biljegu* (e. *Duchenne marker*), koji je tek jedan od pet biljega osmijeha ugone. Osmijeh ugone različit je od ostalih osmijeha s jedne strane mišićnim pokretima, s druge osjećajima pojedinca (istražuju se

² Podaci koji slijede otamo su ako drugačije nije navedeno; u izvorniku i sličnim priručnicima dane su fotografije lica pa se svak može osvjedočiti.

³ V. o tome Ekman (1989), Ekman – Davidson – Friesen (1990). Ime je nadjenuto prema francuskom učenjaku G.-B.-A. Duchenneu (1806–1875, znan i kao Duchenne de Boulogne), koji je još 1862. primijetio važnost mišića *zygomaticus maior* i *orbicularis oculi* u izražavanju iskrenog osmijeha, i to upravo potonjega, koji je kod lažnog osmijeha inertan. Na važnost Duchenneovih uvida u rad mišića lica upozorio je već Ch. Darwin, koji je od Duchennea preuzeo i danas internetski sveprisutne fotografije nasmiješenih osoba, bilo prirodno bilo izazvano elektrodama, kojima je Duchenne poticao kontrakcije pojedinih mišića (1872: 5–6, 202–204).